

Куркебаев К.К.
**Қазақ пен алтай тілі
лексикасының тарихи
сабақтастығы**

Мақалада түркі тілдерінің қыпшақ тобының қыпшақ-қырғыз топшасына жататын қазіргі таңда сөйлеушілер саны күрт азайып кеткен туыстас алтай тілінің лексикалық, фонетикалық, грамматикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктері қазақ тілімен салыстырылып көрсетіледі. Мақалада алтай тілінің даму тарихы Ерте түркі кезеңі (VI, VIII- XIIғғ), Моңғол кезеңі (XIII-XVII ғғ), Орыс отаршылдық кезеңі (XVIII – XX ғ. басы), Ұлы Қазан социалистік төңкерісінен кейінгі және Ойрот (қазіргі Алтай) автономдық облысының құрылу кезеңі жіктеліп көрсетіледі. Алтай тілінің әліпбиі 37 әріптен тұратыны оның 12 дауысты дыбыс, 23 дауыссыз дыбыс, өзіне тән төрт дыбыс: Jj, Ыӱ, Ӗӧ, Нӧ көрсетіліп, ешқандай дыбыстық ұғымды білдірмейтін Ь, Ь – таңбалары сипатталады. Мақалада алтай тілінің лексикалық құрамы жалпытүркілік көне архаикалық қабаттан мол ақпарат беретіндігі (мал шаруашылығы, егіншілік, омарташылық, аңшылық, тері илеу және т.б.) салаларында ғана емес, сонымен қатар туыстық қатынастар, дене мүшелері, үй мүліктері сияқты лексикалық бірліктер мақалада кесте түрінде қазақ тілімен салыстырылып көрсетілген. Алтай тілінде моңғол, калмақ және тунғыс-манчжур, орыс тілдерінің кірме сөздерінің қамтылуы олардың өзара шекаралас болумен қатар, белгілі бір кезеңдердегі моңғолдардың, орыстардың саяси үстемдігінің де ықпалы өз әсерін тигізгені айқындалған.

Түйін сөздер: түркі тілдері, лексикалық құрам, кірме сөздер, тарихи лексика.

Kurkebaev K.K.
**Lexical Historical of the Kazakh
and Altai languages**

In article lexical, phonetic, grammatical similarities and differences of related Altai language which treats the kipchak-Kyrgyz subgroup of kipchak group of Turkic languages which decreased quantity of the speaking now are compared. In article the history of development of the Altai language is given in this chronology the Early Turkic era (VI, VIII-XIIvv), the Mongolian era (XIII-XVII vv), the Russian colonial era (the beginning of the XVIII-XX century), the Era after a great Kazan socialist revolution and the Oyrat era (an era of foundation of the Altai autonomous region). In the alphabet of the Altai language 37 sounds are described, 12 of them are vowels, 23 consonants and are peculiar to it 4 sounds: J j, Ыӱ, Ӗӧ, Нӧ are also described signs which don't give a certain value as Ь, Ь. In article in the form of the table the lexical structure of the Altai language which gives a lexical meaning of words which give information on the general Turkic archaic words is compared to the Kazakh language. For example related relations, body organs, house accessories. In the Altai language influence of political superiority of Mongols and Russians is specified, besides the border of loan words with Mongolian, kalmak and tungis– manchur, Russian is defined.

Key words: Turkic languages, the lexical composition, loan words, historical vocabulary.

Куркебаев К.К.
**Исторические связи лексики
казахского и алтайского языков**

В статье сравниваются лексические, фонетические, грамматические сходства и различия родственного алтайского языка, которой относится к кипчакско-киргизской подгруппе кипчакской группы тюркских языков, на котором в настоящее время немногочисленно осталось количество говорящих. В статье история развития алтайского языка дается в этой хронологии Древнетюркская эпоха (VI, VIII-XIIvv), Монгольская эпоха (XIII-XVII vv), Русская колониальная эпоха (начало XVIII-XX в.), Эпоха после великой Октябрьской революции и Ойротская эпоха (эпоха основания алтайской автономной области). В статье описаны 37 звуков алтайского алфавита, в частности 12 гласных, 23 согласных и 4 специфических звука как: Jj, Ыӱ, Ӗӧ, Нӧ а также мягкие и твердые (Ь, Ь) знаки. В статье в виде таблицы сравнивается с казахским языком лексический состав алтайского языка, которые содержат ценные информации об общих тюркских архаических словах. Например слова выражающие понятие родственных отношений, части тела и домашние принадлежности. В алтайском языке уточняется влияние политического превосходства монголов и русских, кроме того определяется приграничность заимствованных слов с монгольского, калмацкого и тунгис-манчурского, русского языка.

Ключевые слова: тюркские языки, лексический состав, заимствованные слова, историческая лексика.

ҚАЗАҚ ПЕН АЛТАЙ ТІЛІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Тарих сахнасында түркі халықтарының байырғы этникалық құрамын Орта Азия халықтары саналатын қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, қарақалпақпен қатар Ресей Федерациясының құрамында мекендейтін Алтайлықтар да құрайды.

Күллі түркі жұртының алтын бесігі саналатын атақты Алтай таулы аймағы бүгінде Ресей (Тыва, Хакасия, Алтай), Қазақстан, Моңғолия, Қытай сияқты төрт мемлекеттің тоғысында жатқаны белгілі. Әрине саяси тұрғыдан төрт бірдей бөлікке жіктелгенімен де, тұрғындардың ұлттық құрамы жағынан келгенде әлі де түркі баласы алтайлықтардың мекен ететін жұрты болып қалып отыр.

Алтай тілі – Ресейдің Алтай Республикасында тұратын алтай халқының ұлттық, әдеби тілі. Жергілікті халқы алтайлықтар Алтай Республикасының 31%-ын (62 мыңнан астам) ғана құрайды. Ең өкініштісі алтайлықтардың 7% ғана өз ана тілі алтай тілін еркін меңгендер қатарына жатады. Таулы Алтай аймағында бүгінде мемлекеттік тіл ретіндегі құқықтық мәртебеге алтай тілі мен орыс тілі қатар ие.

Алтай тілі – түркі тілдерінің қыпшақ тобының қыпшақ-қырғыз топшасына жатады. Түркі тілдерінің классификациясы бойынша қазіргі қырғыз тіліне ең жақын тілдердің бірі болып саналады. Алтай тілі 1948 жылға дейін ойрат тілі деп аталған. Алтайлықтардың ойрат аталуының себебі ұзақ уақыт бойы Жоңғар хандығының қол астында болумен байланысты. Тарихи жағдай олардың түркі халықтарынан алыстауға мәжбүр етсе де, ұқсас тілдік элементтер бұл тілде әлі де мол сақталып қалған.

Антропологтар мен этнографтар алтайлықтарды тығыз байланысқан оңтүстік (алтай, төлеңгіт, телеуіт) және солтүстік (куманды, тува, чалқан) диалектілері деп екіге бөліп қарастырады. Сонымен бірге алтайлықтардың біртұтас болып бірігуіне көп уақыт бола қоймады, себебі олар ертеректе әртүрлі тайпа мен мекендік бөліністе болды. Алтайлықтардың солтүстік және оңтүстік болып бөлінуі олардың этногенезіне (шығу тегіне) және олардың түпкі тектерінің құрамы әр түрлі қалыптасуына байланысты болған. Бұлардың айырмашылықтарын тарихи, антропологиялық және лингвистикалық мәліметтер арқылы ажыратуға болады [1, 55-57].

1828 жылы «Алтайское духовное миссия» (Алтай рухани миссиясы) мүшелерінен құрылған топ кириллицаға негіз-

деген алғашқы алтай әліпбиін жасады. 1931 мен 1938 жылдар аралығында латын әліпбиін қолданса, 1939 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін алтай тілі орыс графикасына негізделіп қолданылады. 1869 жылы Қазанда «Алтай тілінің грамматикасы», 1884 жылы алтай тілінің сөздігі шықты. Алтай тілін түркітанушы В.В.Радлов, Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков, Н.В.Ерленбаева, А.Майзина сияқты ғалымдар зерттеген.

Алтай тілін түбегейлі зерттеумен С.С. Суразакова атындағы алтайтану институты (Таулы Алтай), СО РҒА филология институты (Новосибирск), РҒА Тіл білімі институты (Мәскеу) айналысады. Алтай тілін зерттеушілер оның даму тарихын 4 кезеңмен сабақтастырып қарастырады:

А) Ерте түркі кезеңі (VI, VIII–XII ғғ.) Орхон-Енисей мен ұйғыр ескерткіштері арқылы қалған түркі тілдерін, оның ішінде алтай тілін жалғастырушы кезең;

Ә) Моңғол кезеңі (XIII–XVII ғғ) Бұл кезеңде Алтай аймағы моңғол қол астында болып, алтай тіліне зор ықпалын тигізген. Осы кезеңнен бастап ойрат тілі деп аталған.

Б) Орыс отаршылдық кезеңі (XVIII – XX ғ. басы) Бұл кезеңде алтай тіліне, көршілес түркі халықтарына орыс лексикасы мен тілдік элементтері әсер етуімен, алтай жазуы мен алтай мәдениетінің дамуымен сипатталады.

В) Ұлы Қазан социалистік төңкерісінен кейінгі және Ойрот (қазіргі Алтай) автономдық облысының құрылу кезеңі. Бұл кезеңде алтай (ойрат) тілі КСРО-ның басқа тілдерімен қатар дамуға мүмкіндік алады.

Алтай тілінің ішкі лингвистикалық заңдылықтары төмендегідей мәліметтерден тұрады.

Алтай тілінің фонетикалық жүйесі.

Алтай тілінің алфавиті

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Ј ј	Е е	Ё ё
Ж ж	З з	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н
Н н	О о	Ө ө	П п	Р р	С с	Т т	У у
Ў ў	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ъ ъ
Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я			

Алтай алфавиті 37 әріптен тұрады. Оның құрамында :

12 дауысты дыбыс, 23 дауыссыз дыбыс бар. Өзіне тән төрт дыбыс бар: Ј, Ў, Ө, Нн. Ы; Ъ – ешқандай дыбыстық ұғымды білдірмейді.

Дауыстылар айтылу ұзақтығына қарай екіге бөлінеді:

Қысқа дауыстылар : а, э(е), ө, у, ў, ы, и

Ұзақ дауыстылар : аа, ээ, өө, уу, үү, ыы, ии

Қысқа дауыстылар толық қазіргі қырғыз тілімен сәйкес келеді. Бұл тілдерде қазақ тіліне қарағанда толық қалыптасқан, дифференцияланған. Ал ұзақ дауыстылар дауысты мен дауыссыз дыбыстардың арасында фонетикалық құбылыс нәтижесінде көрінеді. Бұл дауыстыларды түрікмен, тува және тағы басқа түркі тілдері мен диалектілерінен кездестіруге болады.

Қазақ – алтай тілдерінің әліпбилері негізінен ұқсас. Дегенмен алтай тілінде «д» дыбысы екі түрлі Дд және Јј нұсқасында кездеседі. Дд дыбысы сөз басында жіңішке айтылса, Јј дыбысы сөздің басында және сөз ортасында қатаң дауыссыздардан кейін (ш,с,т,к,п) келіп, «ть» дыбысында айтылады, басқа позицияда «дь» дыбысын береді. Ал «К» дыбысы жуан дауысты

дыбыстармен тіркесе , қ дыбысын береді, ал жіңішке дауыстылармен тіркесе, к дыбысын береді [2, 5-10].

Алтай тілінде қазақ тілінің төл әріптері ә,һ,і дыбыстары кездеспейді, екпін қазақ тіліндегідей соңғы буынға түседі: эчк(и) (ешкі), сек(и) р (секір), койч(ы) (қойшы). Кірме сөздерде де картошк(о) , сокл(о) екпін соңғы буынға түседі. Үндестік заңыда қазақ тілі сияқты жуан дауыстылардан соң жуан дауыстылар жалғанса, жіңішке дауыстылардан соң жіңішке дауыстылар жалғанады. Мысалы, суу (өзен)- суулар (өзендер), көс (көз) – көстер(көздер).

Алтай тілінің лексикалық құрамы көне түркілік архайкалық қабаттан мол ақпарат береді. Алтай тілінде моңғол, қалмақ және тұнғысманчжур тілдерінің кірме сөздері біршама қамтылған. Өйткені олар өзара шекаралас болумен қатар, белгілі бір кезеңдердегі моңғолдардың саяси үстемдігінің де ықпалы өз әсерін тигізгені белгілі. Орыс тілі едәуір ықпал етсе де, алтай тілінің негізгі өзегі сақталған. Алтай аймағының материалдық мәдениетіне байланысты жалпытүркілік қабат (мал шаруашылығы, егіншілік, омарташылық, аңшылық, тері илеу және

т.б.) салатан ғана емес, сонымен қатар туыстық қатынастар, дене мүшелері, үй мүліктері сияқты лексикалық бірліктер жалпытүркілік қордың архаикалық көне пластын көрсетеді.

Тағам, өсімдік, жеміс атаулары

Алтай тілі	Қазақ тілі
Айран	Айран
Қаймақ	Қаймақ
Қазы	Қазы
Соғум	Соғым
Қымыс	Қымыз
Сүт	Сүт
Ағаш	Ағаш
Қайың	Қайың
Чиби	Шырша
<i>Тазыл</i>	<i>Тамыр</i>
Қарағай	Қарағай
Бишен	Пішен
<i>Бөрөнөт</i>	<i>Қарақат</i>
Сула	Сұлы
Арба	Арпа
Буудай	Бидай
Мырчак	Бұршак
Дьалбырак	Жапырақ
Чечек	Гүл
Мырч	Бұрыш
Сибирги /жалмуур	Сыпыртқы//Сыпырғыш

Ағаш сөзі алтай тілінде «құрылыс материалы, орман» деген мағынада қолданылады: *ағаш алма «алма ағаш», ағашлы «орманды», ұзұт ағаш «аюбадам», ағаш кезеечи «ағаш кесуші», бұткен ағаш «өсіп жатқан орман».*

Бұл алтай тілінің шығыс қыпшақтар тілінен ерекшеленетінін, батыс қыпшақ тілдер тобымен байланысын көрсетеді. «Кодекс Куманикус» ескерткішінде ағаш сөзімен синонимдес *терек* сөзі қолданылады. Ағаш сөзі «кесіліп алған ағаш» мағынасында қолданылады: ағашлар «отындар», тик ағаш «бағана». Осындай ерекшеліктерді басқа да қыпшақ тілдерінен байқауға болады: құмықтар, қарашай балқарлары *ағаш уста «балташы»*, қарашай балқарлары *ағаш завод «ағаш заводы»*; армян-қыпшақтары *бардым да сатын алдым 1 ағаш* «бардым да сатып алдым бір ағаш» түрінде қолданылады.

Армян-қыпшақ ескерткіштеріндегі Э. Трыарскийдың еңбегінде «терәк» және «ағаш» сөздерінің синоним ретінде қолданғанын айтады: *хурма терәки «құрма ағашы», зайтун терәки «зайтун ағашы», армуд терәкм «алмұрт ағашы»* т.б. [3, 295].

XI ғасырдың білгір лингвисті Абу Хайяның «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» сөздігінде

қыпшақтардың алма ағачы «алма ағаш», жеміс бергін көпжылдық өсімдік ретінде түсіндіріледі.

Сондай-ақ, қазақ халқының фольклор туындыларында да ағаш пен терек сөздері бір сөйлем ішінде синоним ретінде қолданылатыны ұшырасады: *Бір шал бір теректің жемісімен күн көреді екен, қазірде сол шалдың ағашы жеміс беруден қалыпты, сол не себептен екен, соны сұрап біл деп еді.*

Осыған орай қазақ және алтай тілдеріндегі ағаш лексемасының тарихи түпкітегінің өрісін түркі тілдерінің масштабындағы екі негізгі ареалмен сабақтастыруға болады: 1) ағаш – түркі тілдерінің көлемді ареалы болып табылса, 2) терек – батыс қыпшақ түркі тілдерінің қолданысынадағы тарихи лексема болып саналады.

Тұрмыстық зат атаулар

Алтай тілі	Қазақ тілі
Қайчы	Қайшы
Тебиски//тепшүүр	Түйрегіш//түйреуіш
Ийне	Ине
Ийнелик	Ши (току құралы)
Тебене//темене	Тебен
Оймок	Оймақ
Малта	Балта
Маска	Балға
Тырмууш	Тырма
Айрууш	Айыр
Сабу	Сабау
Шибегей //шибе	Біз
Қысқаш	Қысқыш//қысқаш
Тиски	Кемпірауыз, атауыз, тістеуік
Курек	Күрек
Айак	Кесе
Казан	Қазан
Тепши	Ағаштан жасалған ыдыс
Күренке	Темірден жасалған ыдыс
Тоскуур	Ағаштан жасалған астау
Чойгон	Шәйнек
Лыракы	Құмыра
Айак-казан	Ыдыс-аяқ
Шаајын айак-казан	Фарфор ыдыс-аяқ
Ағаш айак-казан	Ағаш ыдыс-аяқ
Темир айак-казан	Темір ыдыс-аяқ
Ээр	Ер
Тоқым	Тоқым
Кејим	Терлик
Ўзенги	Үзеңгі
Көмдүрге	Өмілдірік
Көнөк	Шелек
Јалмур	Сыпыртқы
Јастык	Жастық
Төжөк	Төсек
Кийим-сайым	Киім-кешек
Бөс-сас	Мата

Тұрмыстық лексикаға қатысты жалпы-түркілік лексемалар алтай тілінде де алғашқы мағынасында сақталғанына төмендегі сөздер дәлел бола алады: *кийим (киім), кунек(жейде), жең (жең, жака (жаға, борук (бөрік), салдырға (бас киім сырғымас үшін қолданылатын жіп), бөс (бөз мата), үй (үй), ук (киізден жасалған шұлық), кознок (терезе), тере(тері), кийис (кийис), ком (қом, терлік), тужак (тұсау), сибириги (сыпырғы), бычак (пышақ), аяк (шыныаяқ, кесе, тостаған), алгый(бақыраш, кожук (қасық), теермен (диірмен), көжжө (шымылдық, перде), жууркан (қой терісінен жасалған жамылғы), жастык (жастық), бешик(бесік), үзени (үзеңі), көмдүрге (өмілдірік) және т.б.*

Алтай тілінің тұрмыстық лексикасын зерттеген Н.В. Ерленбаеваның тұжырымдауынша бұл тақырыптық топтың лексикалық құрамын байытуда күрделі сөздердің ықпалы ерекше.

Күрделі сөздер белгілі бір тілде жаңа ұғым түсінік қалыптастырып, сол тілдің сөздік қорын жаңа лексикалық бірліктермен байытатыны белгілі.

Н.В. Ерленбаева: «Алтай тілінің тұрмыстық лексикасы құрамында біраз күрделі сөздер бар, оларды семантикалық тұрғыдан екі топқа бөлуге болады деп тұжырымдайды»:

1) Екі компонентінің де толық мағынасы бар күрделі сөздер: *ийне-учук (ине-жіп), аяк-*

саба//аяк-казан (ыдыс-аяқ), жастык- төжжөк (жастық-төсек//көрпе-төсек), төжжөк-орын (төсек-орын) және т.б.

2) Бастапқы компоненті негізгі мағынасы болып, ал соңғы компонент тек қосалқы мағынаны үстемелейтін күрделі сөз (Бұл қасиет жалпы түркі тілдеріне де тән). Алғашқы компоненттің лексикалық мағынасы сақталса, екінші компоненттің жеке тұрып, лексикалық мағынасы болмайды: *эски-саскы «ескі-құсқы» (ески – ескі , ал саскы алтай тілінде жеке мағыналы сөз жоқ), кийим-кешек немесе кийим-сайым «киім-кешек» (кийим – киім, кешек//сайым жеке мағына бермейді), бөз-сас «мата» (бөз – бөз мата, ал сас жеке мағынасы жоқ) және т.б.» [4, 73].*

Сонымен бүгінде сөйлеушілерінің саны күрт азайып бара жатқан, болашағы бұлыңғыр туыстас тілдеріміздің бірі алтай тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жүйесі қазақ тіліне етене жақын тілдердің бірі екеніне жоғарыдағы деректер мен мәліметтер айғақ бола алады. Бүгінгі түркітану ғылымында туыстас түркі тілдерінің тілдік материалдарын бір-бірімен салыстыра зерттей отырып, түркі тілдерінің салыстырмалы лексика-грамматикалық жүйесін қалыптастыру керек. Ол түркі тілдерінің түпкі-тегі бір, генетикалық коды ортақ екенін дәйектеп, қазіргі даму бағыты мен үдерісіне өзіндік бағдар беретіні айқын.

Әдебиеттер

- 1 Потопов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.
- 2 Чернова А.А., Чумакаева М.Ч. Алтайский язык. Учеб. пособие. –Горно-Алтайск: 1992. – 320 с.
- 3 Tryjarski E. A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // Rocznik Orientalistyczny. 1976. – Т. 38. – 291-302 pp.
- 4 Ерленбаева Н.В. Бытовая лексика алтайского языка (этнолингвистический аспект). – Горно-Алтайск, РИО ГАГУ, 2011. – 115 с.

References

- 1 Potapov L.P. Etnicheski sostav i proiskhozhdenie altaicev. –L.: Nauka, 1969. – 196 s.
- 2 Chernova A.A., Chumakaev M.Ch. Altaiskii yazik. Ucheb. posobie. –Gorno-Altai: 1992. – 320 s.
- 3 Tryjarski E. A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // Rocznik Orientalistyczny. 1976. – Т.38. – 291-302 pp.
- 4 Erlanbayeva N.V. Bytovaya leksika altaiskogo yazika (etnolingvisticheski aspect'. – Gorno-Altai, RIO GAGU, 2011. – 115 s.

